

І.Г.МАЛИШЕВСЬКИЙ ПРО ПРОБЛЕМИ ХРЕЩЕННЯ РУСИ У СВОЇХ ПУБЛІКАЦІЯХ ДО ЧАСОПИСУ "ТРУДЫ КИЕВСКОЙ ДУХОВНОЙ АДЕМИИ"

Проблематика хрещення Давньоруської держави традиційно актуальна й донині. Вона жваво обговорювалася на сторінках журналу «Труды Киевской Духовной академии» впродовж всього періоду його існування (1860-1917 рр.). Глибокому аналізу проблематики хрещення Русі присвятив ряд своїх праць, опублікованих у цьому часописі, відомий український історик, професор Київської духовної академії І.Г.Малишевський. Серед його найцікавіших праць – статті «Варяги в начальной истории христианства в Киеве», де автор розглядає роль варязького елемента у поширенні і утвердженні християнства на Русі; «Судьба славянской церкви в Моравии, Паннонии при учениках Кирилла и Мефодия», в якій аналізується діяльність слов'янських просвітників Кирила та Мефодія, вплив кирило-мефодіївської традиції на утвердження християнства у слов'янських народів і, зокрема, Давньої Русі. В останній статті автор подає думку про те, що Константин і Мефодій, а потім їхні чисельні послідовники здійснили грандіозну роботу з осмислення місця слов'янської спільноти у християнському світі. Це була боротьба за право кожного народу чути слово Боже своєю мовою.

Між Східною і Західною Церквами і до цього часу точиться боротьба за те, чию Церкву репрезентували солунські брати. Але, як вважає І.Малишевський, у Великій Моравії Кирило та Мефодій намагалися створити самостійну церковну організацію. Показово і те, що Болгарія, де продовжували свою діяльність слов'янські вчителі та їх послідовники, невдовзі після свого охрещення домоглася для своєї Церкви статусу автокефальної архієпископії у складі Константинопольської патріархії. Тому Кирила і Мефодія можна вважати просвітниками не тому, що вони несли мудрість “темним і неосвіченим” слов'янам, а тому, що прагнули відстояти місце слов'ян у християнській спільноті. Своєрідним підсумком досліджень І.Малишевського, присвячених цій проблематиці, є стаття "Отношение Руси к церкви римской при св. князе Владимире", яка складає майже 100 сторінок. Тому її можна розглядати як узагальнюючу монографію,

* Гузенко С. – аспірантка Національного університету «Києво-Могилянська Академія».

в якій викладено концептуальні положення вченого з проблем утвердження християнства і хрещення Київської Русі. У статті порушуються питання передумов хрещення Русі, впливу на поширення християнства місії Кирила і Мефодія, стосунків Русі з Римом та Візантією. Автор також викладає своє бачення процесу утвердження християнства до хрещення держави в часи Володимира. З огляду на те, що висновки І.Малишевського не втратили свого значення й донині, його міркування варто розглянути у контексті сучасних досліджень цієї теми.

Важливе місце у своїх дослідженнях І.Малишевський відводить проблемі відносин Києворуської Церкви з Візантією і Римом. Питання її відносин з Ватиканом протягом тривалого часу розглядалося в річищі конфесійно заангажованої полемічної літератури. У XIX ст. І.Малишевський першим прагне дати об'єктивне наукове осмислення цієї проблеми, розглядаючи розвиток відносин Київської Русі з Ватиканом від самих початків її християнізації.

І.Малишевський в основному дотримувався традиції церковної історіографії XIX ст., згідно з якою вважалося, що Русь пережила п'ять хрещень або “проповідей Євангелія”. Першу проповідь Євангелія на Київських горах здійснив святий Апостол Андрій. Друга відбулася між 863 і 866 роками, коли київський князь Аскольд здійснив похід на Візантію і прийняв хрещення. Третя проповідь припадає на проміжок між 860 та 867 роками. Вона більшою мірою стосувалася моравських слов'ян і дійшла до Русі через запозичення церковних книг та ідей. Четверта проповідь мала місце в Києві за часів князя Ігоря та княгині Ольги. Останнє, п'яте хрещення Русі-України, яке інтерпретується як офіційне прийняття християнства, було здійснене князем Володимиром [Євгеній Болховітін митрополит . Вибрані праці з історії Києва.- К., 1995.- С. 37-39].

Християнська традиція, на думку І.Малишевського, проникла на Русь зі Скіфії, яка мала давні зв'язки з грецьким Сходом. Відповідно з цим й окреслився у нас шлях християнської віри. Ось як про це пише І.Малишевський: “Це шлях з південного сходу, шлях з Варяг в Греки, який проліг через Херсонес і дійшов до Візантії, де також проповідував св. Андрій і поставив першого єпископа” [Мальшевский И.И. Отношение Руси к церкви римской при св. князе Владимире // ТКДА.- 1863.- № 1.- С. 95]. Таким чином, на думку історика, процес християнізації являв собою єдиний ланцюг трансформації віри від Візантії до Київських гір, а очолювали його перші християни Риму, які символізували єдність усього християнського світу. Однак, щодо Давньоруської церкви, то автор

зазначає таке: “Ця пошанована відомість Риму буде ще підтримуватися у нас в перші віки християнства, але вже без думки про повну єдність її віри з християнським Сходом” [Там само.- С. 96]. Історик відзначає, що питання віри стало підставою розбрату ще серед первісних християн. При цьому він зауважує, що за часів заснування Давньоруської Церкви такої єдності не існувало.

Головна причина розбрату, зазначає І.Малишевський, полягає в тому, що Рим активно відстоював ідею теократичного монархізму Папи, яка передбачала об’єднання всіх християн під суворою ієрархічною єдністю церковного управління, сконцентрованого в Римі.

Східна Церква, навпаки, зберегла традиції первісної Вселенської Церкви і відкинула систему папізму в ім’я начала соборності. При цьому автор наголошує, що сама боротьба, яка мала місце на початкових етапах історії християнства, носила здебільшого полемічний характер [Там само.- С. 101-102]. Причина її, на думку І.Малишевського, полягала в тому, що обидві сторони забували правило первісної Церкви. Його суть полягала в тому, що різноманітність в обрядах і звичаях місцевих Церков можуть бути терпимими завдяки єдності віри і любові. І ця боротьба, пише І.Малишевський, могла б швидко закінчитися, якби вдалося розв’язати головне вихідне питання – про верховенство влади і авторитету Церкви. Однак ця боротьба, яка на початкових етапах мала місце в Римі і Константинополі, поступово трансформувалась на периферійні території. Прикладом цього може слугувати історія болгарської Церкви, оскільки, як зазначає автор, саме з Болгарії починається боротьба за слов’янське християнство, яке захопило і Київську Русь [Мальшевский И.И. Судьба славянской церкви в Моравии, Панонии при учениках Кирилла и Мефодия // ТКДА.- 1867.- № 3.- С. 103].

Становлення Болгарської, а також Моравської Церков відбувалося, як зазначає історик, в дусі повної віротерпимості до місцевих умов та звичаїв. Папа Микола у своєму посланні болгарському царю Борису заявив: “Для нас маловажно те, хто проповідує вам, лише б через його проповідь доходила до вас істина істинної віри” (*verae religionis veritas*) [Там само.- С. 198].

Більш вдало принцип віротерпимості реалізувався в Моравії, принаймні так вважав І.Малишевський. Оцінюючи місіонерську діяльність Кирила і Мефодія, історик зауважує, що слов’янські апостоли Кирило і Мефодій стояли на голову вище свого часу, оскільки домагались примирення і єдності “в ім’я єдиної християнської істини”. Згодом, зазначає І.Малишевський, ідею апостольської єдності і місіонерську діяльність слов’янських вчителів

постійно намагалися звузити до ідеї унії, нав'язуючи її через посилання на посередництво вчителів. Він відстоює думку, що існував внутрішній зв'язок Церкви св. Кирила і Мефодія з Давньоруською Церквою, зв'язок просвітництва давньоруського з апостольськими працями вчителів. [Там само.- С. 200].

Загалом, автор визнає, що проповіді слов'янських апостолів можна розглядати як хрещення слов'ян, в тому числі і східних, як одну із важливих ланок у ланцюгу доволодимирових хрещень, які готували ідейний ґрунт для тріумфу християнства в часи Володимира [Там само.- С. 223].

На підтвердження своїх міркувань І.Малишевський наводить факт перебування братів у Хозарській землі, де вони говорили слов'янською мовою. Продовжуючи свою думку, дослідник пише: “вони звертали своє апостольське слово до самих слов'ян, з якими св. Кирило міг зустрітися навіть у Херсоні” [Там само.- С. 224]. Принагідно І.Малишевський наводить факт зустрічі Константина з чоловіком, який тримав при собі Євангеліє і Псалтир, написаний “руськими письменами”.

З цією позицією І.Малишевського погоджуються й сучасні дослідники, наголошуючи на таких словах літопису: “Був-бо один народ словінський. Словіни ж сиділи по Дунаю, підорені уграми, і морави, і чехи, і ляхове, і поляни, яких нині називають русь. З них мораві найперше було покладено книги, від того грамота прозвалася словенською, від того грамота є в Русі, і в Болгар Дунайських” [Повість врем'яних літ.- К., 1990.- С. 37-39]. Вони підкреслюють, що для літописця більш важливим є не факт прийняття християнства безпосередньо з Візантії, а роль міжслов'янського спілкування у справі поширення й підготовки ґрунту для запровадження християнства на Русі. Адже Болгарія приймає християнство більш, ніж за сто років до Русі, не кажучи вже про те, що в Моравії Константин і Мефодій, а потім і їх численні послідовники вже проробили грандіозну роботу з осмислення місця слов'янської спільноти в сім'ї християнських народів. Константин та Мефодій були не просо перекладачами церковних книжок на слов'янську мову [Українська Церква між Сходом і Заходом.- К., 1996.- С. 8].

Потреба у новій вірі, відзначав І.Малишевський, була спричинена комплексом обставин, як суто прагматичного, так і морально-духовного характеру: “Об'єднання до того розділених племен та родів в єдине ціле, що почалося, виражало зародженню узагальнення тьмяно усвідомлених, прочуяних інтересів життя, речових та моральних. Ця повага до розвитку й узагальнення

морального інтересу неминуче повинна була доторкнутися і тієї внутрішньої, істотної сторони його, яку виражає релігія, віра” [Мальшевский И.И. Отношение Руси к церкви римской при св. князе Владимире.- С. 126].

Саме моральний інтерес, який відповідав інтересові державному і політичному, був імпульсом хрещення, яке мало місце в 60-і роки IX ст. Причому, центром християнізації стає Київ. На початку IX ст. Київ, як зазначає І.Малишевський, був центром збору варяжських дружинників. Серед них були і християни. Однак із-за постійних військових походів варягів християнство не могло остаточно закріпитися в Києві [Мальшевский И.И. Варяги в начальной истории христианства в Киеве // ТКДА.- 1868.- № 4.- С. 128] Перша християнська община виникла в Києві у 867 р. Після хрещення київських князів Аскольда і Діра Русь прийняла єпископа і пресвітера. До складу цієї громади входили не тільки варяги-пришельці, а й туземні слов'яни. Характеризуючи перших християн-варягів, які були посередниками у запровадженні християнства у Київській Русі, автор підкреслює, що Аскольд і Дір прийняли християнство східного православного обряду із рук саме патріарха Фотія, який в цей час провадив боротьбу з римо-католицькою Церквою [Там само.- С. 132]. Проте І.Малишевський сумнівався в конфесійній належності давньоруської Церкви: “Для тодішніх християн руських нова їх віра не була, звичайно, вірою ні Фотієвою, ні грецькою – в якомусь особливому розумінні, а просто вірою християнською, принесенню із Греції і протиставленою не невідомому латинству, а туземному язичництву” [Мальшевский И.И. Отношение Руси к церкви римской при св. князе Владимире.- С. 95]. Таким чином, автор бачить два начала у християнізації Київської Русі: одне – православне, друге – апостольське.

Перше начало остаточно перемогло під час хрещення, що мало місце за часів правління княгині Ольги. Вона прийняла християнство православного обряду безпосередньо з рук патріарха Полієвкта, як вірна дочка грецької Церкви: “Вона відчувала, що це була віра істинна, свята, а тому й вболівала про поширення її у своєму сімействі і народі” [Там само.- С. 134]. Ольга, на думку автора, доволі легко встановила дружні відносини з Візантією, оскільки вони не мали під собою жодних політичних обмежень і гарантували незалежність та свободу руським князям. І тому не випадково, що місія Адальберта (посла германського імператора на Русь) зазнала краху. “Але Ольга, - пише І.Малишевський, - яка хотіла, згідно з переданням, поєднувати із справами віри політичне приниження перед східною імперією, тим

більше не могла бути ображеною прагненнями посла імперії німецької, якій до того ж нічим не була зобов'язана” [Там само.- С. 137]. Саме політичні мотиви були причиною відмови Ольги прийняти католицизм.

Однак та аргументація Ольжиної політичної й релігійної орієнтації, яку наводить І.Малишевський, не зовсім узгоджується з висновками інших дослідників. Так, Є.Голубинський [Голубинский Е. История русской церкви.- М., 1901.- Т.1.- Ч.1], Д.Багалій [Багалей Д.И. Русская история.- М., 1914.- Т.1], М.Брайчевський [М.Ю.Брайчевский Утверждения христианства на Руси.- К., 1988] висловлювали думку, що Ольга, як і її чоловік, була християнкою: княгиня охрестилася сама, але в тій складній релігійно-політичній ситуації, що склалася на Русі, не наважувалась охрестити свій народ. На увагу також заслуговує донині існуючий різнобій з питання про умови, місце і час хрещення Ольги. Ці питання пов'язані з історією Ольжиної подорожі до Царгороду. За літописним переказом, Ольга відвідала Константинополь 955 р., де прийняла хрещення з рук патріарха та імператора, причому останній назвав її “дщерію”. Частина дослідників певна, що Ольга їздила до Константинополя вже християнкою, тоді як чимало істориків підтримують літописну версію про хрещення київської княгині під час відвідин 955 р. Натомість відомий візантист Г.Литаврін вважає, що Ольга двічі відвідала Царгород – в 946 р., коли була ще язичницею, і в 955 р., коли прийняла хрещення і отримала титул “дщері імператора” [Литаврин Г.Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII в.).- СПб., 2000.- С. 154-213].

Щодо епізоду апеляції княгині Ольги до короля Священної Римської імперії і місії Адальберта на Русь, то М.Брайчевський вважає, що справжні причини західного демаршу Ольги мали глибоку дипломатичну природу і визначалися напруженістю русько-візантійських стосунків за урядування Константина VII Багрянородного. Візит Ольги до Константинополя був спробою якимось влаштувати справи, але не дав очікуваних наслідків. 956 р. у Візантії на патріарший престол, замість слабовільного Феофілакта, вступив діяльний і суворий Полієвкт, який провадив тверду і рішучу лінію незалежності Церкви від держави. Це не могло не вплинути на ситуацію у Києві, де, на думку М.Брайчевського, існувала підлегла Полієвкту Церква, яка мала зіткнутися з не менш рішучою і владною лінією, яку провадила київська княгиня. За цих умов не дивно, що Ольга шукала нових контрагентів у політиці та ідеології. Відтак її посольство прибуло до Кведлінбурга 959 р. Хронологія подій досить логічна: діяльність Полієвкта тільки розпочиналась, але того ж року

помирає Константин Багрянородний і на візантійський престол вступає його син Роман II. У розстановці політичних сил імперії відбулися істотні зміни, до влади прийшли нові люди. Перед Ольгою з'явилися нові перспективи щодо нормалізації стосунків з Царгородом. Місія Західної Церкви на Русь виявилась невчасною і не знайшла підтримки у Києві [Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі.- К., 1988.- С. 97-99].

Як слушно підкреслював І.Малишевський, руські князі в цей період звертали увагу на південь, на володіння Візантії. Про це свідчать походи князя Святослава на Дунай, під час яких він приводив велику кількість полонених християн. Згодом цю політику продовжив князь Володимир. Наслідком цього, на думку І.Малишевського, стало посилення слов'янсько-грецького елемента, який спочатку розвинувся у Болгарії і, до певної міри, на Русі. Саме він згодом підготував ґрунт для духовного і загального просвітництва Київської Русі християнською вірою. [Мальшевский И.И. Отношение Руси к церкви римской при св. князе Владимире.- С. 141].

Хрещення Русі, яке відбулося за часів князя Володимира, не тільки офіційно затвердило християнство, але, як зазначає автор, остаточно визначило ставлення "русского християнства к християнству Востока и Запада". За свідченням руських книжників, перехід Володимира на бік грецького православ'я не був результатом апостольських подвигів, чудес святих мужів, а наслідком благодаті Божої і наявності в цій справі доброго задуму Володимира. Втім, характеризуючи вибір віри Володимиром, І.Малишевський підкреслює, що в цьому процесі не останню роль відіграв психологічний фактор: вміння грецького проповідника викликати враження та захоплювати. Автор зазначає, що слабке враження, яке викликали у князя римські місіонери, було головною причиною невдачі католицизму. Варто зазначити, що тут І.Малишевський слідує літописному переказу та православно-руській інтерпретації Володимирового хрещення [Там само.- С. 142].

Саме високі естетичні вартості Греції, які були вироблені в античні часи, довели свою перевагу в питаннях віри та релігії. Естетичний розвиток католицької Церкви, як зазначає І.Малишевський, відноситься до більш пізнього часу [Там само.- С. 155].

Однак не тільки естетичні впливи, а й політичні та особисті інтереси передували вибору віри. Володимир, на думку автора, чув від різних мандрівників-варягів, що церковний вплив здатний трансформуватися у політичну владу, "яку присвоїла собі німецька

імперія над усіма новонаверненими народами". Це було, на думку автора, безпосереднім приводом походу Володимира на Корсунь та його охрещення.

Таким чином, на території Київської Русі виникла нова Церква, яка, хоча й була "дочерью церкви греческой", але формувалася як повністю самостійна і не підпорядковувалася в питаннях віри ні Константинополю, ні Риму [Там само.- С. 160]. Такий висновок не суперечить сучасним поглядам на давньоруське християнство. Як стверджують сучасні історики Української Церкви, християнство в Русі-Україні мало цілий ряд притаманних йому особливостей. Вони відрізняли його практику від тогочасних візантійської і римської Церков, бо ґрунтувалися на ідеалах, які накреслили ідеологи Давньоруської Церкви [Українська Церква між Сходом і Заходом.- С. 19]. Отже, у своїх основних висновках І.Малишевський започаткував українську історіографічну традицію витлумачення початкового періоду становлення Церкви Київської Русі.